

ВПЛИВ І. ШРАГА НА УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

THE INFLUENCE OF I. SHRAG ON THE ESTABLISHMENT OF THE NATIONAL SELF-AWARENESS OF THE UKRAINIAN PEOPLE (SECOND HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Корольова В.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Університет «КРОК»
<https://orcid.org/0000-0003-2998-6144>

У статті аналізується вплив видатного українського правника, громадського та політичного діяча Іллі Шрага на процес утвердження національної свідомості українського народу у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Зазначається, що станом на другу половину ХІХ століття сформувалася чітка національно-патріотична позиція діяча, яка проявилася у всіх сферах його життєдіяльності. Починаючи із земських інституцій на місцевому рівні, і аж до обрання депутатом Першої Державної Думи, він концентрує свою діяльність на вирішенні насущних питань українського народу, формуючи у нього ідеї національного самовизначення та акцентує на потребі розбудови української державності. Відзначається, що активна державницька позиція І. Шрага знайшла значний супротив з боку місцевої адміністрації, що проявилася у регулярних переслідуваннях діяча, а також відкритих виступах проти його діяльності. Водночас державницькі ідеї Іллі Шрага були широко підтримані як серед його колег, так і серед простого населення. Наголошується, що в умовах поглиблення кризи самодержавства на початку ХХ століття І. Шраг використав ситуацію що склалася задля активної боротьби за права та інтереси народу. Це призвело до суттєвого поживлення демократичних рухів та посилення самоорганізації населення на шляху до власної свободи і самостійності. Зауважується, що в ході своєї парламентської діяльності І. Шраг зумів винести ключові проблеми українського народу на широкий суспільний загал та поставити їх на законодавчу основу, спромігся об'єднати значну частину українського політикуму задля вирішення українського питання. Таким способом було акцентовано на ключових проблемах українського суспільства того часу. Зазначається, що розпуск Першої Державної Думи не дозволив повною мірою вирішити весь комплекс питань, які поставили українські депутати перед офіційною владою. Однак це дало значний поштовх для подальшої роботи в контексті розв'язання національних питань, запровадження політичних свобод та розбудови української державності.

Ключові слова: державотворення, Ілля Шраг, Перша Державна Дума, просвітницький рух, товариство «Просвіта», українська державність, національна самосвідомість, Центральна Рада.

The article analyzes the influence of the prominent Ukrainian jurist, public and political figure Ilya Shrag on the process of establishing the national consciousness of the Ukrainian people in the second half of the 19th and early 20th centuries. It is noted that by the second half of the 19th century, a clear national-patriotic position of the figure was formed, which manifested itself in all areas of his life. Starting from the zemstvo institutions at the local level, and up to the election as a deputy of the First State Duma, he concentrates his activities on solving the pressing issues of the Ukrainian people, forming in them ideas of national self-determination and emphasizing the need to build Ukrainian statehood. It is noted that the active statesmanship position of I. Shrag found significant opposition from the local administration, which was manifested in regular persecution of the activist, as well as open speeches against his activities. At the same time, the statesmanship ideas of Ilya Shrag were widely supported both among his colleagues and among the common population. It is emphasized that in the conditions of the deepening crisis of autocracy at the beginning of the 20th century, I. Shrag used the situation to actively fight for the rights and interests of the people. This led to a significant revitalization of democratic movements and strengthening of self-organization of the population on the way to their own freedom and independence. It is noted that in the course of his parliamentary activity, I. Shrag managed to bring the key problems of the Ukrainian people to the wider public and put them on a legislative basis, he managed to unite a significant part of the Ukrainian political community to resolve the Ukrainian issue. In this way, the emphasis was placed on the key problems of Ukrainian society at that time. It is noted that the dissolution of the First State Duma did not allow to fully resolve the entire complex of issues that Ukrainian deputies raised before the official authorities. However, it provided a significant impetus for further work in the context of solving national issues, introducing political freedoms and building Ukrainian statehood.

Key words: state formation, Ilya Shrag, First State Duma, enlightenment movement, "Prosvita" society, Ukrainian statehood, national self-awareness, Central Rada.

Актуальність теми дослідження. Вивчення впливу І. Шрага на утвердження національної самосвідомості українського народу вирізняється неабиякою актуальністю. Він належав до числа тих осіб, які здійснювали безпосередній вплив на процеси українського державотворення у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., впродовж усього життя боровся за права українського народу, відстоював його право на самовизначення, а його ідеї та підходи щодо питань розбудови української державності не втратили актуальності у даний час.

Стан дослідження. Даному питанню приділяли увагу багато відомих учених, серед яких: Т. Андрусяк, І. Василик, Т. Демченко, С. Іваницька, М. Копиленко, О. Копиленко, В. Онищенко, О. Оніщенко, В. Скальський, Л. Шара, В. Шевченко, В. Яремчук та інші.

Метою і задачею статті є розкриття впливу І. Шрага на утвердження національної самосвідомості українського народу у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день постає І. Шрага присвячено чимало досліджень. Вони здебіль-

шого характеризуються відображенням його суспільної, культурної, політичної діяльності. В умовах всебічного дослідження особи І. Шрага надзвичайно важливо простежити його вплив на утвердження національної самосвідомості українського народу у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. як важливої складової національного державо- і правотворення.

Виклад основного матеріалу. Станом на другу половину ХІХ століття Ілля Шраг вже був досвідченим фахівцем у сфері юриспруденції, активним громадсько-політичним діячем, який мав значний авторитет серед сучасників. У його діяльності яскраво простежуються ідеї українського національного відродження та спостерігається прагнення вирішення українського питання на загальнодержавному рівні. Працюючи у земських установах діяч намагався використати громадянську інституцію задля впровадження української мови як офіційної мови викладання у початкових школах та поступового її запровадження в державних інституціях. Перебуваючи у статусі земського гласного, діяч паралельно належав до значної

кількості комісій при губернському управлінні. Він очолював і був членом правничої комісії, брав активну участь у роботі комісії народної освіти, виконував багато інших важливих функцій, що входили до компетенції земства [10, с. 48].

У 1893 році він підготував на розгляд губернського земського зібрання проект запровадження української мови, посилаючись на відомих педагогів того часу та особливостей навчально-виховного процесу країн Західної Європи. Діяч вимагав обов'язкового вживання у шкільних закладах рідної мови та підготовки навчальних видань українською мовою. Водночас він наголошував на потребі поповнення бібліотечних фондів освітніх закладів українськими книжками. Потрібно зауважити що в умовах дії Валуєвського циркуляру та інших анти-українських законів даний проект викликав жваві дискусії у широких суспільних колах але зустрів неабияку прихильність серед місцевого населення. Не дивлячись на суттєві перепони у питанні запровадження української мови, у 1894 році земська управа з деякими поправками все ж прийняла рішення про схвалення проекту. Наступного року його було подано на розгляд губернських земських зборів. Однак інституція відхилила його, зважаючи на офіційну державну політику, демонструючи істинну природу імперського самодержавства.

Важливим питанням порядку денного губернської установи стало подання до вищого уряду петиції щодо скасування тілесних покарань [3, с. 34]. І. Шраг наголосив на актуальності даного питання оскільки вбачав, що саме у його суті було відображено ті негативні чинники, які існували серед населення, суттєво деморалізуючи його і різко негативно впливали на народні звичаї. Наголошувалось, що значна частина земств вже підняла дане питання на загальнодержавний рівень, тим більше, що тілесні покарання не приносили жодної користі ні для осіб щодо яких вони застосовуються, ні до осіб які їх здійснюють. Тобто обґрунтовувалася недоцільність їхнього застосування, оскільки вони тільки завдавали фізичної шкоди особі, і не містили в собі жодного виправдання. Як зазначав з цього приводу правник: «якщо ж повністю заборонити тілесні покарання не видається можливим, то пропонувалося хоча б звільнити від них тих, хто мав хоча б якийсь рівень освіти і кому вони завдають суттєвої шкоди оскільки освіта тягне за собою і самосвідомість і повагу до особи, а тілесне покарання усе руйнує нівелює» [11, с. 78]. У процесі подання для підпису даного прохання було долучено відповідні супровідні матеріали щодо наявного досвіду інших земель, а також відповідна практика Сенату щодо вирішення даних питань.

Тодішній голова губернського зібрання Г. Милорадович у ході ознайомлення із поданими управою документами детально зупинився саме на питанні щодо скасування тілесних покарань. Він зазначив, що оприлюднювати дану заяву дозволу не дасть, оскільки вирішення даного питання не належить до компетенції земських зібрань. Він скористався правом відкладення до розгляду даного питання. Усі хто не погоджувалися з його позицією могли зафіксувати власне рішення з того чи іншого питання в офіційному журналі засідань. Саме так вчинив І. Шраг, взявши слово і наголосивши на незаконності такого рішення головуючого, зазначивши, що воно порушує права зібрання. Таким чином, офіційна позиція головуючого заборонила оприлюднювати доповідь про покарання, які на той час почали здійснюватись публічно і на широкий загал [11, с. 79]. У зв'язку з цим правник вкотре зазначив, що адміністративні органи стабільно упереджено відносяться до демократичних ідей, які народжувалися у стінах земств і мали на меті захист прав і свобод громадян. З огляду на це він зробив висновок, що у таких ініціативах влада вбачала реальну загрозу основам самодержавного правління.

Значний внесок Іллі Шрага в процес формування української самосвідомості мала його діяльність як одного із засновників «Громади» на Чернігівщині. Крім нього до складу організації увійшли провідні діячі того часу, такі як А. Верзилов, О. Тишинський, В. Хижняков, Б. Грінченко, О. Русов, М. Коцюбинський та інші. Його заслуга полягала в тому, що, зважаючи на давні традиції громадського руху, діяч зумів об'єднати інтереси багатьох різних за характером діячів задля діяльності на користь українського народу [6].

На початку ХХ століття в умовах поглиблення кризи самодержавства і пожеввлення демократичних рухів посилюється національно-визвольна боротьба українського народу. Уже з 1902 року спостерігаються масові селянські виступи, які охопили кілька повітів Наддніпрянської України. Селяни, будучи незадоволеними своїм становищем та відношенням до них з боку орендарів та поміщиків, масово поширювали ідею селянських страйків серед населення українських губерній. Така активність відкрила нові можливості для національно-визвольного руху в Україні. Революційні події 1905 року певною мірою сприяли демократизації суспільних процесів зокрема й стосовно вирішення українського питання. 17 жовтня 1905 року центральною владою було видано Маніфест, який проголошував «непорухні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особистості, свободи совісті, слова, зборів та спілок». Розширювалися виборчі права громадян, засновувався новий представницький орган влади із законодавчими правами – Державна Дума. Прямим наслідком прийняття Маніфесту стала поява легальних політичних партій, профспілок та інших громадських організацій, а також легального опозиційного друку.

З першого дня, як зміст Маніфесту, і сам факт його появи оцінювалися у суспільстві по-різному. Одні вважали, що прийняття Маніфесту стало початком обмеження самодержавства, інші, навпаки, вважали, що основи самодержавства цим актом не торкалися. Даючи оцінку прийнятому документу І. Шраг зауважив, що «... захват був надзвичайний: люде здоровили один одного, і не багато було таких, які поставилися до нього скептично, кажучи, що поки що це тільки шматок паперу; оскільки повірили маніфесту, як були упевнені, що настають нове життя, новий, вільний лад...» [10, с. 50]. Маніфест викликав неоднозначну реакцію у колах революційних сил та посприяв демократизації суспільних процесів в українських землях. Серед вагомих поступок царського уряду населенню стало зняття заборони друку українською мовою книг та періодичних видань.

Водночас було проголошено вибори до Державної Думи як представницького органу у межах імперії. Вибори до законодавчого органу мали відбуватися на основі відповідного Закону від 11 грудня 1905 року. Така ситуація дозволила І. Шрагу з новою силою включитися у національно-патріотичні процеси з відстоювання прав української мови, а також у стінах загальноімперського парламенту розвинути успіх стосовно захисту прав та інтересів українського населення. Скликання Державної Думи створило нову ситуацію у розвитку суспільно-політичних подій імперії. У суспільстві створення Думи політики пов'язували з реальним діалогом з самодержавством та суттєві трансформації у ключових сферах життєдіяльності людей. Окрім того, це дало можливість представникам усіх народів імперії публічно через трибуну заявити про свої національні потреби [12, с. 11].

У стінах І Державної Думи І. Шраг згуртував українських депутатів в українську парламентську фракцію [1, с. 64], яка налічувала 45 осіб. Очоливши фракцію парламентарій з високої трибуни він неодноразово піднімав насущні питання українського народу, окреслив коло тих проблем, які потребували негайного вирішення

[4, с. 281–282]. Основна робота зосереджувалась у руслі законопроектів, які поступали в Думу поза фракцією, які погоджувалися з потребами українського народу та формування у фракційному колі законопроектів, які мали безпосереднім завданням задоволення українських потреб. Відмітимо, що у процесі своєї діяльності українська парламентська фракція прагнула максимально зблизитись із українськими селянами з метою виокремлення тих насущних питань, які стояли на порядку денному в українському суспільстві. Хоча на практиці поліція постійно стежила за такими контактами і прагнула максимально запобігти їм, усе ж представники інтелігенції і селянського населення знайшли спосіб для спільних зібрань у залах Державної Думи та її кулуарах, що дало можливість виробити спільні програмні засади, які максимально враховували б інтереси українського селянства.

Багато питань, які І. Шраг виносив на порядок денний, остаточно вирішено не було, оскільки в липні 1906 року І Державна Дума була розпущена. Депутати вкрай негативно сприйняли такий вчинок імператора і у зв'язку з цим висунули ряд вимог до офіційної влади. Мова йшла про відчуження поміщицьких земель на користь малоземельного селянства, амністії політичним в'язням тощо. Діяч належав до кола тих осіб які спільно з 180 колишніми депутатами підписали Виборзьку відозву, де закликали населення імперії не віддавати молодь до війська, бойкотувати сплату державних податків і т.д. Такі дії викликали різке обурення офіційної влади і учасників відозви було притягнуто до відповідальності.

Після розпуску першої Державної Думи І. Шраг займається земською діяльністю, зокрема щодо розв'язання національного питання та вирішення інших важливих питань державного життя. У зв'язку з цим діяч наголошував на необхідності запровадження у державі політичних свобод, скликання на демократичних засадах установчих зборів, а також раціонального поєднання інтересів центральної влади та особливостей устрою кожного окремого народу, що населяли імперію.

Окрім суспільно-політичної діяльності І. Шраг займається культурно-просвітницькими питаннями, зокрема створенням просвітницьких товариств і організацій у Чернігівській губернії. Діяч разом з однодумцями спрямовує значні зусилля на створення Чернігівського товариства «Просвіта», яке було створено у 1906 році. За основу його діяльності було взято діяльність аналогічного товари-

ства у Львові, яке виникло ще у 1868 році. Незважаючи на постійні переслідування влади та регулярне втручання в діяльність місцевої адміністрації «Просвіти», товариству все ж вдалось зробити надзвичайно багато на ниві культурно-просвітницької діяльності, здійснити величезний вплив на формування національної свідомості серед місцевого населення.

Після подій лютневої революції 1917 року відкрився шлях до демократичних перетворень в межах колишньої імперії і поштовху для розвитку національно-визвольного руху українського народу. Діяч опиняється в центрі політичного і національного життя Чернігівщини, очолює місцевий національний рух і паралельно стає головою об'єднаного комітету громадських організацій Чернігова [9, с. 32]. Водночас він долучається до всеукраїнських справ і в цьому ж таки році стає делегатом з'їзду Товариства українських поступовців в якості одного із заступників під головуванням М. Грушевського.

В період створення Центральної Ради, яка поступово стала одним із символів українського національно-визвольного руху, І. Шраг був серед тих активних діячів, які забезпечували нормативно-правові основи її роботи [2, с. 18]. З моменту перетворення Центральної Ради на законодавчий орган Української Народної Республіки [8, с. 90–91], діяч залучався до численної кількості різнопланових проектів [5, с. 264]. Зокрема 28 червня 1917 року його фахова юридична підготовка дала змогу увійти до новоствореної комісії, яка мала своїм завданням розробити проект статуту автономії України. Така комісія працювала на підставі спеціально створеної інструкції яка регламентувала її діяльність [7, с. 66].

Висновки. Станом на другу половину XIX ст. І. Шраг позиціонувався як визначний діяч українського національного відродження, діяльність якого повсякчас була направлена на благо рідного народу та захист інтересів українського населення. Робота І. Шрага в органах місцевого самоврядування та в якості депутата І Державної Думи Російської імперії дала можливість підняти на широкий загал нагальні проблеми того часу, що пов'язувались із захистом прав українського народу та утвердженням його національної самосвідомості. Значну увагу діяч приділяв питанням автономії України, аграрному законопроекту, проблемам єврейських погромів, розвитку громадського і культурно-просвітницького руху та іншим важливим питанням того часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адвокат Ілля Шраг – відомий і незнаний. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2017. № 6(34). С. 62–64.
2. Андрусак Т. Г. *Адвокати та їх роль у розвитку української правової думки. Адвокатура України: історія та сучасність* : матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 14–18.
3. Демченко Т. Батько Шраг: монографія. Чернігів : Десн. правда, 2008. 264 с.
4. Іваницька С. Г. «Коллективный портрет» керівництва Української демократично-радикальної партії (1905–1908 рр.). *Українська біографістика* : зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 7 С. 279–294.
5. Іваницька С. Особистість Іллі Шрага в публіцистиці Сергія Єфремова в контексті «теорії поколінь». *Сіверянський літопис*. 2018. С. 259–272.
6. Ілля Шраг: до 165-річчя від дня народження: бібліогр. список / укладач О. Куннова ; ред., комп. верстка та дизайн Г. Сурніна ; відп. за вип. Н. Власенко. Чернігів, 2012. 6 с.
7. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. *Держава і право України*. 1917–1920 : навч. посібник. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
8. Скальський В. В. Діяльність адвокатів в період Центральної Ради 1917–1918 рр. *Адвокатура України: історія та сучасність*: матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ; Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 89–93.
9. Шевченко В. М., Демченко Т. П. На терені українства. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали*. Чернігів, 1997. С. 11–38.
10. Шраг І. Л. Автобіографія. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали*. Чернігів, 1997. С. 40–58.
11. Шраг І. Лист III. *І. Л. Шраг. Документи і матеріали*. Чернігів, 1997. С. 71–82.
12. Яремчук В. Українські політичні партії Наддніпрянської України і І та II Державні Думи: перший досвід парламентаризму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 4. С. 7–23.